

СЕКЦІЯ 2

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ДИСКУРС ВАКЦИНАЦІЇ ВІД COVID-19: МОДЕЛЮВАННЯ ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИК (НА ПРИКЛАДІ ДОНОРІВ ПЛАЗМИ КРОВІ)

COVID-19 VACCINATION DISCOURSE: MODELING DISCOURSE PRACTICES (ON THE EXAMPLE OF BLOOD PLASMA DONORS)

Сьогодні у всьому світі однією зі значущих тем, пов'язаною з пандемією, є питання виробництва вакцин, вакцинація населення і формування колективного імунітету. З огляду на те, що вакцинація населення виступає основним засобом боротьби з поширенням COVID-19 і його наслідками, загострюється питання про загальну вакцинацію й умови її проведення. У зв'язку з цим актуалізується питання ставлення до вакцинації в українському суспільстві. Статтю присвячено розгляду ставлення до вакцинації у специфічній соціальній групі – донорів плазми крові. Дослідження проводилося у межах Харківської області. Донори крові виступають потенційно активною соціальною групою, котра може бути дискурсивною спільнотою та формувати суспільні установки щодо вакцинації.

Дослідження проводилося у рамках НДР № 0121U109814 «Соціолого-математичне моделювання ефективності управління соціально-епідемічними процесами для забезпечення національної безпеки України». Дослідження передбачало використання кількісних методів – інтерв'ю face-to-face із донорами плазми, використання елементів якісних методів (дискурс-аналізу).

Метою статті є побудова можливих поведінкових моделей щодо вакцинації на прикладі особливої групи мешканців Харківської області.

В опитуванні ставлення визначалося за чотирма основними критеріями: безпечністю; обов'язковістю/примусовістю; ефективністю; безальтернативністю вакцинації.

Виходячи з отриманих даних, у процесі кластерного аналізу усіх опитаних вдалося розподілити за трьома групами, кожен із кластерів відзеркалює ставлення до вакцинації й отримав відповідну назву: «скептики», «конформісти», «лоялісти». Значна частина опитаних була віднесена до кластеру налаштованих скептично, найменший кластер – налаштованих лояльно.

Ключові слова: COVID-19, вакцинація, дискурсивні практики, соціальні практики, дискурс-аналіз, кластеризація, донор, пандемія.

Today, one of the most important topics on the agenda of the pandemic is the production of vaccines, vaccination of the population and the formation of collective immunity. Given that vaccination of the population is the main means of combating the spread of COVID-19 and its consequences, the question of general vaccination and its conditions is becoming more acute. In this regard, the issue of attitude to vaccination in Ukrainian society is relevant. The article is devoted to the consideration of the attitude to vaccination in a specific social group – blood donors. The study was conducted within the Kharkov region. Blood donors are a potentially active social group that can be a discursive community and form societal attitudes toward vaccination.

The study was conducted within the framework of the research № 0121U109814 "Sociological and mathematical modeling of the effectiveness of management of socio-epidemic processes to ensure the national security of Ukraine". The study involved the use of quantitative methods – face-to-face interviews with plasma donors, and the use of elements of qualitative methods, namely the article used elements of discourse analysis. The aim of the article is to build possible behavioral models for vaccination on the example of a special group of residents of the Kharkov region.

During the survey, attitudes were determined by four main criteria: safety; compulsory; efficiency; alternative to vaccination.

Based on the obtained data, during the cluster analysis all respondents were divided into three groups-clusters, each of the clusters reflecting the attitude to vaccination, and received the appropriate names "skeptics", "conformists", "loyalists". A significant proportion of respondents were classified as skeptical, the smallest cluster – loyal. There are two diametrically opposed positions, represented by clusters of "skeptics" and "loyalists", which is reflected in the discourse, which can be conditionally described as anti- and pro-vaccine.

Key words: COVID-19, vaccination, discursive practices, social practices, discourse analysis, clustering, donor, pandemic.

УДК 316.473:615.38
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.2>

Бойко Д.М.

к.соціол.н.,
старший викладач кафедри
політичної соціології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Нехаєнко О.В.

аспірант, старший викладач кафедри
політичної соціології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

2020-й рік кинув виклик суспільству, оскільки саме на нього припав спалах коронавірусу SARS-CoV-2 по всьому світу. У повсякденний дискурс увійшли такі поняття, як «карантин», «локдаун», «епідемія», «пандемія», «вакцинація», «антивакцинаторство», «колективний

імунітет» і суміжні. Науковому аналізу, пов'язаному із пандемією COVID-19, головним чином піддають медичні та фармацевтичні аспекти, що пояснюється цілком очевидною необхідністю мінімізації ризиків, пов'язаних із високим рівнем захворюваності та стрімким

поширенням хвороби, проте з поля зору вчених вислизають найважливіші соціальні трансформації, нерозривно пов'язані з новими соціальними практиками ковідних реалій. Дотримання антиковідних заходів не тільки привчило суспільство до носіння масок і дотримання фізичної дистанції, але і сформувало нові соціальні умовності, ідентичності та почуття самості. Важливі економічні та політичні рішення, які приймаються по всьому світу на основі моделей розвитку епідемії, часто не враховують того, що населення реагує на небезпеки коронавірусу по-різному. Власне, необхідність вивчення реакції на SARS-CoV-2 – це значуще соціологічне завдання.

У статті ми розглядаємо тільки один аспект – ставлення до вакцинації у межах Харківської області, але загалом відзначаємо значний дослідницький потенціал (пост)ковідних досліджень, тож ця стаття є спробою проблематизації тематики досліджень суспільства за часів пандемії. Актуальність зумовлена тим, що у плюралістичних суспільствах індивідуальна поведінкова реакція на небезпеку зараження COVID-19 може сильно відрізнятись: вона може залежати від індивідуальних установок, належності до конкретних соціальних груп, ситуаційного контексту тощо. На ці особливості звертає увагу Мімі Лем, співробітниця Центру досліджень природних і гуманітарних наук Університету Бергена (Норвегія), яка здійснює спробу типізації поведінкових моделей у суспільстві, що живе за часів пандемії [2]. Використання подібної типізації дозволить отримувати більш точні дані у прогностичних моделях. Наприклад, усі ідентичності можна розділити на три групи, зумовлені очікуваною реакцією на обмежувальні заходи. Це «незгодні», «частково згодні», «згодні». Переважання у суспільстві певних груп визначатиме швидкість поширення хвороби, а розуміння, яка ідентичність найбільш представлена у конкретному суспільстві, дозволить надалі вибудовувати більш ефективну адресну комунікацію.

Аналіз стратегій різних типів реагування допомагає зрозуміти, які саме існують способи адаптації до реальності, що змінюється. У свідомості людей відбуваються зміни, які ще тільки належить досліджувати. Одним із методів дослідження може виступати дискурс-аналіз, оскільки саме за допомогою аналізу висловлювань щодо вакцинації вдається зробити висновки, по-перше, щодо сприйняття процесу вакцинації у суспільстві; по-друге, щодо того, як репрезентується загалом пандемія та зокрема вакцинація у публічному дискурсі (як в офіційному, так і в дискурсі ЗМІ).

Розгляд дискурсивних практик зумовлений тим, що вони є важливим типом соціальної практики, яка сприяє створенню соціального світу, включаючи соціальну ідентичність і соціальні відносини: дискурс як текст

може як створюватися, так і споживатися. Дискурсивні практики, виробництво і споживання тексту – головний фактор формування соціального і культурного відтворення. Тож, аналізуючи окремі висловлювання, ми можемо, по-перше, зробити висновки щодо суспільного ставлення до пандемії; по-друге, уточнити прогноз можливого вектору соціальних змін. Завдяки використанню кількісних методів соціологічного дослідження ми отримуємо комплексну картину. У статті ми проаналізуємо висловлювання, отримані внаслідок опитування донорів плазми крові у Харківській області.

Як зазначалося вище, нас меншою мірою будуть цікавити питання ставлення до пандемії загалом, **метою** статті є побудова можливих поведінкових моделей щодо вакцинації на прикладі особливої групи мешканців Харківської області.

Вакцинація широко визнана у рамках системи охорони здоров'я і медичним співтовариством як один із головних інструментів досягнення суспільного здоров'я. Ефективність цього методу підтверджується, наприклад, успішним викоріненням віспи, поліомієліту та значним зниженням рівня смертності від кору: згідно з даними ВООЗ, із 2000 по 2017 рік рівень смертності від кору у світі скоротився на 80% [1], проте навіть відносно успішній досвід вакцинації у минулому для багатьох людей не є достатнім аргументом для позитивної оцінки вакцинації у боротьбі із SARS-CoV-2. Завдання полягає у тому, щоб з'ясувати та систематизувати ставлення до вакцинації для подальшої аналітичної роботи. Апробація методології відбуватиметься на прикладі досить специфічної соціальної групи – донорів плазми крові.

Теоретико-методологічну базу дослідження становить критичний дискурс-аналіз (КДА) у варіації Нормана Феркло. Цей підхід як основний ракурс дослідження передбачає пошук взаємозв'язку дискурсу та поведінки, надаючи можливість простежити вплив дискурсів, що нав'язуються та/або відтворюються, з наявною соціальною практикою. Для цього використовується трирівнева модель: 1. дискурсивна практика, представлена вивченням процесів його продукування і сприйняття, яка виступає посередником між другим і третім рівнем і їхнім синтезом; 2. текстовий рівень, де дискурси та жанри реалізуються лінгвістично; 3. соціальна практика, вивчення якої передбачає виявлення більш широкого соціального контексту події [4]. Відповідно, на рівні дискурсивної практики реалізуються стратегії аргументації впровадження масової вакцинації, які мають за мету прямий вплив на соціальну практику (збільшення числа вакцинованих серед населення).

Особливе місце у цьому процесі займає така специфічна референтна група, як донори

плазми крові: з одного боку, представники цієї групи на практичному рівні знаходяться на близькій соціальній дистанції до медичних інституцій (за рахунок ситуативних чи регулярних візитів до медзакладів із метою донорства); з іншого – соціальна практика, що визначає цю групу (донорство), не є безпосередньо пов'язаною з досліджуваним дискурсом вакцинації від COVID-19. Тому включеність донорів до цього дискурсу не матиме системного характеру аналогічно до позиції мас. Відповідно, на донорів плазми орієнтовані ті самі дискурсивні стратегії аргументації впровадження масової вакцинації, що й на масову аудиторію: 1) безпечність вакцинації; 2) обов'язковість / примусовість вакцинації; 3) ефективність вакцинації; 4) безальтернативність вакцинації.

Емпірична база дослідження. Попри те, що у фокусі нашої уваги перебуває процес дискурсивної боротьби, у розрізі зв'язку дискурсивної практики із соціальною практикою референтної групи доцільно використовувати кількісні опитувальні методи – інтерв'ю face-to-face із донорами плазми. Дослідження проведено у рамках НДР № 0121U109814 «Соціолого-математичне моделювання ефективності управління соціально-епідемічними процесами для забезпечення національної безпеки України».

Емпіричне дослідження процесу дискурсивної боротьби проводилося за допомогою вимірювання ефективності стратегій аргументації впровадження масової вакцинації: респондентам було запропоновано низку тверджень щодо вакцинації, які вони могли оцінити за шкалою від «1 – повністю НЕ згодні» до «5 – повністю згодні» (для кожної зі стратегій аргументації було використано одне-два прями або зворотні твердження).

1. Безпечність вакцинації:

Аргументація щодо безпечності вакцинації як такої розколює аудиторію донорів плазми на три частини: тих, хто частково або повністю не згодні, що вакцинація безпечна (близько 37%); тих, хто частково або повністю згодні, що вакцинація безпечна (близько 31%); та тих, хто не визначився у модусі відповіді (близько 33%). Дещо більша консолідація спостерігається в артикуляції тези, що не всі вакцини є однаково безпечними: погоджуються з цим більшість респондентів (55%), не погоджуються – 18%, не мають вираженої позиції – 27%.

Зазначимо, що нині в Україні офіційно схвалені чотири вакцини проти COVID-19 (Moderna, Oxford/AstraZeneca, Pfizer/BioNTech, Sinovac); надалі слід з'ясувати ставлення до кожної з вакцин; це дозволить робити більш детальні висновки щодо мотивації відмови або побоювань, пов'язаних із безпекою вакцинації.

2. Обов'язковість / примусовість вакцинації.

На питання, чи повинна вакцинація від коронавірусу мати примусовий характер, більшість опитаних відповіли негативно. Більше 66% респондентів відзначили, що рішення про вакцинацію не повинно нав'язуватися або ж пропагуватися. Водночас обов'язковою вакцинацію вважають трохи менше третини опитаних (28%); майже стільки (27,5%) відзначили, що абсолютно не згодні із твердженням про обов'язковість вакцинації, а загальний відсоток незгодних становить 44%; трохи більше чверті відзначають, що в окремих аспектах підтримують обов'язковість вакцинації, а в деяких – ні.

Така картина може бути зумовлена тим фактором, що частина опитаних сумніваються у користі вакцинації: частково це може пояснюватися як стурбованістю із приводу безпеки

Таблиця 1

Оцінка донорами плазми крові безпечності вакцинації від SARS-CoV-2 (у % до опитаних)

	Повністю НЕ згодні	Швидше НЕ згодні	У чомусь згодні, у чомусь ні	Швидше згодні	Повністю згодні
Вакцинація є переважно безпечною	17,6	19,0	32,7	16,7	14,0
Не всі вакцини є однаково безпечними	7,8	10,1	26,8	18,3	37,1

Таблиця 2

Оцінка донорами плазми крові обов'язковості вакцинації від SARS-CoV-2 (у % до опитаних)

	Повністю НЕ згодні	Швидше НЕ згодні	У чомусь згодні, у чомусь ні	Швидше згодні	Повністю згодні
Вакцинацію необхідно зробити обов'язковою	27,5	16,7	26,1	16,2	13,5
Вакцинацію не треба нав'язувати чи пропагувати	10,3	7,6	15,8	12,1	54,2

вакцин, як вже зазначалося, так і сумнівами щодо їхньої доцільності загалом. Ми пропонуємо розмежовувати установки нерішучості щодо вакцинації й установки відмови від вакцини. Люди, які вже пройшли вакцинацію, можуть, тим не менше, зберігати певну недовіру або скепсис до окремих аспектів вакцинації.

І тут одним із потенційних дослідницьких завдань є виявлення факторів трансформації стурбованості та нерішучості на більш радикальну позицію – відмову від вакцинації. Це питання може мати і політичний характер, оскільки така «радикалізація» ситуації може спровокувати спалах захворювання у конкретних групах. Наприклад, можуть формуватися так звані «кластери невакцинації», у яких потенційно можуть виникати спалахи захворювань [3].

3. Ефективність вакцинації.

44% опитаних донорів плазми схильні вважати, що вакцинація не є вирішенням проблеми пандемії, сама така кількість респондентів відзначає, що повністю або швидше не згодні із твердженням, що необхідно використовувати будь-які ефективні вакцини; 27% не можуть визначитися із цього приводу; і лише 29% опитаних згодні, що треба використовувати будь-які вакцини у разі їх ефективності.

Виходячи з такої оцінки ефективності вакцинації, більш доцільно розглянути те, чи вбачаються їй альтернативи.

4. Безальтернативність вакцинації.

Незважаючи на те, що ВООЗ визнає вакцинацію чи не єдиним засобом боротьби з пандемією, в українському суспільстві це твердження підтримується відносно слабо, 38% опитаних донорів плазми крові повністю або частково не згодні, що пандемію можна побороти виключно за допомогою вакцини. Третина (33%) не мають чіткої позиції щодо

безальтернативності вакцинації. І лише 29% опитаних визнають, що вакцинація може розглядатися як основний (або єдиний) інструмент у боротьбі із SARS-CoV-2.

На основі наведених даних було проведено кластерний аналіз (ієрархічну кластеризацію методом Варда), що дозволяє виділити три основні моделі поведінки, які формуються у рамках групи донорів і відображають ставлення до вакцинації від SARS-CoV-2: 1) «скептики»; 2) «конформісти»; 3) «лоялісти».

Частка скептично налаштованих донорів плазми крові становить приблизно 43% від усього масиву, це значний показник з огляду на те, що передбачається, що донори можуть виступати групою, яка бере участь у формуванні установки щодо вакцинації у широкій аудиторії. По-перше, донори плазми крові розглядаються нами як потенційні лідери думок; по-друге, вони можуть позиціонуватися як умовно активна група. Тож такий показник скептицизму серед донорів дає можливість припускати, що загальний рівень скептично налаштованих до вакцинації значно перевищує зазначений нами показник. Частка пасивних або тих, хто не визначився щодо вакцинації, становить майже третину опитаних (приблизно 32%) – саме ця група була номінована нами як «конформісти». Трохи менший відсоток становлять прибічники вакцинації, або «лоялісти» (29%). Розподіл ставлень до кожного з розглянутих вище тверджень у рамках кожного окремого кластера можна побачити у табл. 5.

«Скептики» не вірять у ефективність вакцинації як такої, мають низький рівень довіри до пропонованих вакцин, відповідно, зазначають, що вакцинація не повинна бути примусовою чи активно пропагуватися. Можемо припустити, що скептичне ставлення до вакцин значною

Таблиця 3

Оцінка донорами плазми крові ефективності вакцинації від SARS-CoV-2 (у % до опитаних)

	Повністю НЕ згодні	Швидше НЕ згодні	У чомусь згодні, у чомусь ні	Швидше згодні	Повністю згодні
Треба використовувати будь-які ефективні вакцини	25,9	18,1	27,0	15,1	14,0

Таблиця 4

Оцінка донорами плазми крові альтернатив вакцинації від SARS-CoV-2 (у % до опитаних)

	Повністю НЕ згодні	Швидше НЕ згодні	У чомусь згодні, у чомусь ні	Швидше згодні	Повністю згодні
Вакцинація – єдиний засіб перемоги над вірусом	22,7	15,3	32,7	14,2	15,1

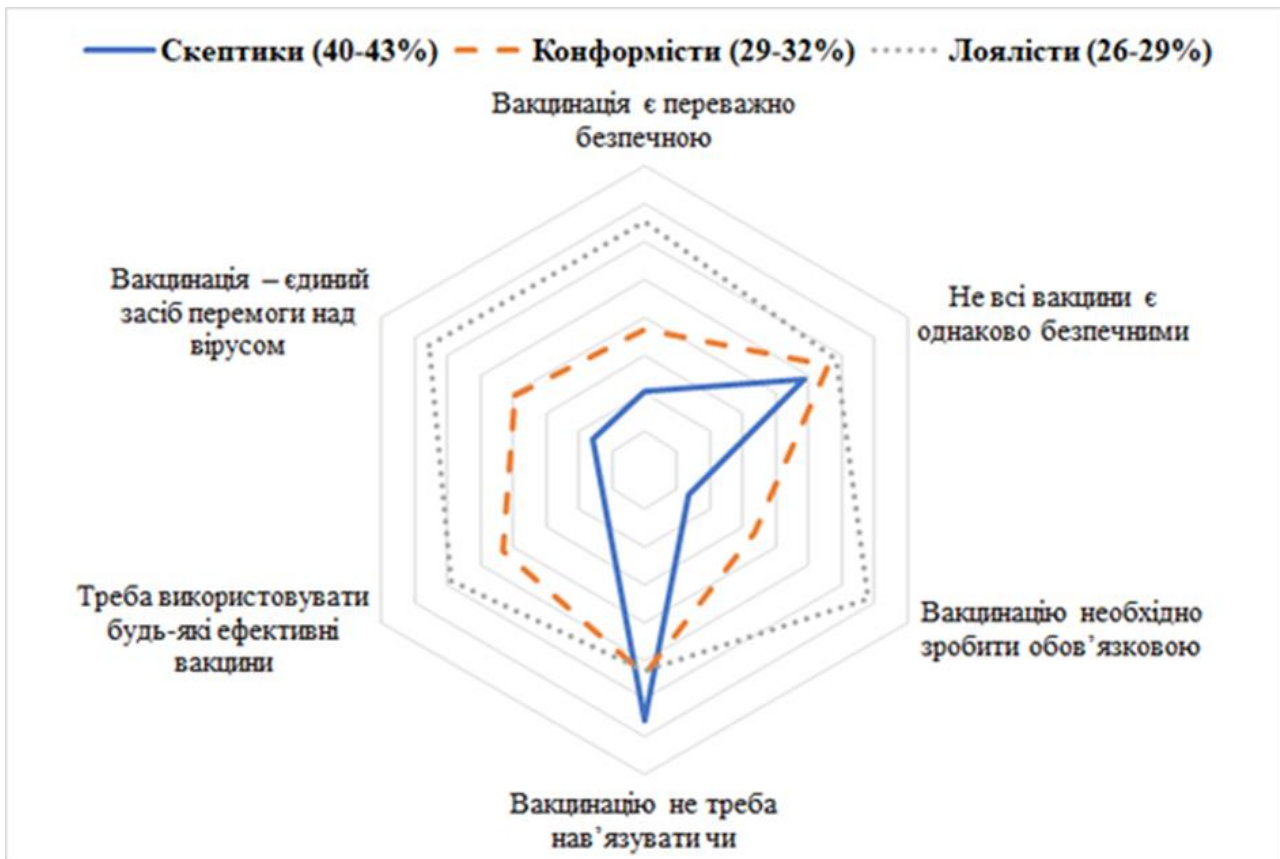

Рис. 1. Результати кластерного аналізу ставлення до вакцинації

Таблиця 5

Коефіцієнти згоди із твердженнями у кожному кластері

	Скептики	Конформісти	Лоялісти
Вакцинація є переважно безпечною	2,0	2,9	4,3
Не всі вакцини є однаково безпечними	3,4	3,8	3,9
Вакцинацію необхідно зробити обов'язковою	1,7	2,7	4,4
Вакцинацію не треба нав'язувати чи пропагувати	4,3	3,7	3,7
Треба використовувати будь-які ефективні вакцини	1,6	3,1	3,9
Вакцинація – єдиний засіб перемоги над вірусом	1,8	3,0	4,3
*Коефіцієнт згоди (min=1, max=5)			
Розмір кластеру	40-43%	29-32%	26-29%

мірою зумовлено особливостями національного контексту та переважно невисокою оцінкою українцями системи охорони здоров'я загалом. Задля характеристики кластеру скептиків доцільно звертатися не тільки до аналізу дискурсу щодо вакцинації, але і до дискурсу

про недоліки медичної системи. Навіть за поверхневого аналізу дискурсу можна помітити, що матеріали, видані у ЗМІ, та пости у соціальних мережах, опубліковані під час пандемії, містили різку критику недоліків системи охорони здоров'я, що природним

чином знижує рівень довіри до вакцинації. Незалежно від передумов скепсису такий підхід сповідується значною частиною суспільства; це провокує уповільнення процесу вакцинації та перешкоджає виробленню колективного імунітету, який може бути досягнутий за рівня вакцинації не менше 60% населення.

«Лоялісти» більшою мірою схильні розглядати вакцинацію необхідним заходом, оскільки визнають її основним способом боротьби з пандемією; заявляють про необхідність зробити вакцинацію обов'язковою для всіх. Водночас «лоялістами» визнається і потенційна небезпека, що може бути пов'язана з вакцинами – коефіцієнт згоди із твердженням, що не всі вакцини є однаково безпечними, перевищує показники двох інших кластерів і становить 3,9. Дискурсивні практики прихильників вакцинації більшою мірою співзвучні офіційному дискурсу. Таким чином, у межах кластерів «скептиків» і «лоялістів» розгортається певна дискурсивна боротьба за можливість наповнення ідеї вакцинації різними змістами: з одного боку, вакцинація позиціонується як загроза, з іншого – як єдиний спосіб подолання хвороби.

«Конформісти» викликають найбільший дослідницький інтерес через те, що вони є потенційно найбільш динамічним кластером. Залежно від політичного/соціального контексту представники конформістів можуть поповнити лави або скептиків, або лоялістів, що зумовлено значним рівнем невизначеності. Очевидно, серед конформістів можуть бути люди, котрі підтримують вакцинацію в окремих її аспектах, проте існують фактори, які провокують сумніви. Одним із основних факторів може бути недовіра до якості та безпеки вакцин, власне, це демонструє високий коефіцієнт згоди із твердженням, що не всі вакцини є однаково безпечними (3,8). Тут зазначимо, що конформісти є швидше споживачами дискурсу, що продукується представниками двох інших кластерів, а не його виробниками.

Висновки із проведеного дослідження. На початку пандемії виник консенсус із приводу того, що вакцинація є основним засобом боротьби з SARS-CoV-2. Справедливо буде зазначити, що наукове співтовариство знайшло підхід до, здавалося б, непоборного завдання, оскільки кілька вакцин завершили випробувальні етапи у рекордно короткі терміни, ще до першої річниці оголошення ВООЗ про пандемію COVID-19, однак цей швидкий науковий прогрес обтяжений декількома проблемами: по-перше, недосконалістю національної політики в цьому напрямку; по-друге, неготовністю суспільства до програм вакцинації. На цьому тлі зростає потреба аналізу ставлення громадськості до вакцинації.

У рамках дослідження «Соціолого-математичне моделювання ефективності управління

соціально-епідемічними процесами для забезпечення національної безпеки України» (НДР № 0121U109814) вдалося з'ясувати основні позиції щодо вакцинації від COVID-19 у групі донорів плазми крові, кожен представник якої розглядається як потенційний лідер думок. У межах зазначеної групи були виділені три основні кластери, які віддзеркалюють ставлення до процесу вакцинації: «скептики», «конформісти», «лоялісти». Більшість опитаних були віднесені до кластеру налаштованих скептично. Незважаючи на «авторитетність», приписувану донорам, і можливість аналізованої групи продукувати певні значущі дискурси, залученість донорів до дискурсу саме щодо імунізації не має системного характеру; тож ми можемо екстраполювати висновки, отримані у дослідженні, на суспільство загалом. Таким чином, не важко припустити, що значна частина українського суспільства схиляється до аналогічних донорським критичних оцінок вакцинаторських програм і процесу вакцинації загалом.

Багато явищ потенційно можуть підірвати довіру до вакцинації та до служб, які займаються їх введенням. Деякі з них можуть бути пов'язані із безпекою вакцин і побічними проявами після імунізації; інші – зі змінами у програмі імунізації, що можуть викликати невизначеність серед населення й у ЗМІ із приводу вакцинації, або із сумнівами щодо ефективності вживаних заходів. Власне, вивчення мотивів і змін у сприйнятті імунізації і є подальшим дослідницьким завданням. У межах статті здійснено апробацію методології, у рамках якої передбачалося використання кількісних методів, а саме інтерв'ю face-to-face із донорами плазми у поєднанні з елементами дискурс-аналізу; надалі використання дискурсивного аналізу дасть змогу виділити аргументативні стратегії для кожного із зазначених кластерів. На поточному етапі фіксуються дві діаметрально протилежні позиції, представлені кластерами «скептиків» і «лоялістів», що, власне, віддзеркалено у дискурсі, який умовно можна позначити як анти- та провакцинаторський.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Andre, F., et al. Vaccination greatly reduces disease, disability, death and inequity worldwide. *Bulletin of the World Health Organization*. 2008. № 86. P. 140–146. DOI: 10.2471/BLT.07.040089.
2. Lam Mimi E. United by the global COVID-19 pandemic: divided by our values and viral identities URL: <https://www.nature.com/articles/s41599-020-00679-5.pdf>.
3. Salathé, M., Bonhoeffer, S. The effect of opinion clustering on disease outbreaks. *Journal of The Royal Society Interface*. 2008. № 5. P. 1505–1508. DOI: 10.1098/rsif.2008.0271.
4. Филлипс Л., Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод / пер. с англ. Харьков, 2008. 352 с.